

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

КАРАНДА Марина Василівна

УДК 111.852 + 7.046.3

НЕОРЕЛІГІЙНІ МОТИВИ В ЕСТЕТИЦІ ТА МИСТЕЦТВІ
ЗЛАМУ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Спеціальність 09.00.08 – естетика

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка на кафедрі філософії та культурології

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Личковах Володимир Анатолійович,
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т.Г.Шевченка, завідувач
кафедри філософії та культурології.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Малахов Віктор Аронович,
Інститут філософії імені Г.Сковороди НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу філософії культури, етики та естетики;

кандидат філософських наук
Стоян Світлана Петрівна,
Благодійна організація „Центр практичної філософії”,
директор наукового проекту „Філософія природи”.

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
МОН України.

Захист відбудеться 9 березня 2006 року о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д
26.001.28 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м.
Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 330.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського
національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська,
58.

Автореферат розісланий „6” лютого 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Живоглядова І.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Естетичне дослідження духовного спадку зламової епохи, якою постає рубіж XIX – XX століть, є перманентно актуальним, і не стільки в історичному чи мистецтвознавчому ракурсах (які вже достатньо опрацьовані), скільки з позицій перетину естетики і релігієзнавства, які набувають все більшого світоглядного і соціокультурного значення.

Поліфонічність і „мультикультуралізм” духовного життя є однією з екзистенціальних особливостей онтології людини в умовах постсучасності. У зв'язку з цим постає проблема пошуку закономірностей взаємовпливу таких сфер духовності, як філософія, естетика, мистецтво, мораль, релігія. Спроба створити цілісну картину світу відбивається у розширенні світоглядних функцій естетичного, зокрема, естетизації неорелігійного світовідношення.

Із оригінальними філософсько-естетичними відкриттями у контексті неорелігійності виступили західноєвропейські, українські, російські мислителі та митці XIX–XX століть, особливо на зламі епох, в кінці доби Модерну. Сутність естетики неорелігійності полягає в розриві з традиційною релігійною християнською свідомістю, здійсненому представниками елітних мистецьких кіл. До неорелігійного процесу залучаються культуротворчі, естетичні компоненти неотомістського, неоаязичницького, неоорієнтального світоглядів. Мистецтво розвивається як масштабний ідейно-естетичний експеримент із синтезу або дистанціювання стосовно цих складових, які виявляються у художніх формах вираження неорелігійних переконань і почуттів, зокрема в неорелігійних мотивах мистецтва, що поширюється і сьогодні.

Тема дисертаційного дослідження актуалізується необхідністю вивчати естетичні традиції вітчизняної духовності, з'ясовуючи її місце в загальноєвропейській культурі. Адже епоха становлення української етнокультурної ідентичності довгий час майже не розглядалася в системі інтернаціонально-нівелюючої ідеології радянської доби. Релігійна ідентифікація духовної еліти нації взагалі випадала з кола наукових інтересів дослідників, у тому числі в естетиці та філософії мистецтва.

Відтак, сенс дослідження полягає в реконструкції релігійно-естетичного світогляду у форматі евромоделей художнього осягнення „естетики історії”. В естетиці та мистецтві на зламі епох виокремлюється феномен неорелігійності, що поєднує в собі спроби реформізму і зацікавленість витоками релігії, синтезуючи соціальне і метафізичне, реальне і містичне, а також окультне, демонічне, які стають провідними світоглядними принципами у мотивації декадансу і модерну.

Взагалі, теорія мотиву була артикульована в структуралістській естетиці у працях Б.Гаспарова, Ю.Лотмана, Б.Путілова. Естетична специфіка неорелігійних мотивів в українському, російському та західноєвропейському модернізмі потребує особливої уваги. При використанні компаративістського методу для порівняльного аналізу неорелігійності в контексті естетики історії доречним є звернення до естетичної рефлексії з проблеми світоглядної орієнтації західноєвропейського передмодернізму та модернізму, яка осягалася у роботах В.Арсланова, Ю.Габермаса, Б.Губмана, К.Долгова, Д.Крістіана, П.Паві, Н.Хамітова. Осягнення естетичного аспекту російської релігійної філософії відбувалося у роботах В.Бичкова, М.Дунаєва, І.Льїна, В.Кізіми, С.Неретіної, М.Новікової, О.Осіпова, Д.Сараб'янова, С.Хоружего. Естетичний аналіз українських світоглядних зрушень означеної доби проводили Н.Асєєва, І.Бетко, О.Забужко, І.Качуровський, В.Мовчан.

Останнім часом у світ виходять переважно мистецтвознавчі та літературознавчі розвідки, які складають теоретичне поле для комплексного естетико-культурологічного оволодіння проблемою. До першої, мистецтвознавчої групи, віднесемо роботи М.Гуски, В.Волчукової, В.Отковича. Друга, літературознавча, група досліджень складається з монографій Т.Гундорової, С.Павличко, Я.Поліщука, В.Антофійчука, А.Нямцу та деяких статей А.Залужної, О.Демчук.

Сучасний стан суто естетичних досліджень цієї проблеми дозволяє говорити про нерозробленість естетики неорелігійності в цілому та, конкретніше, недослідженість мистецької спадщини модернізму на предмет виявлення в ній неорелігійних мотивів у всьому розмаїтті неоестетичних проявів. Певне виключення становлять окремі статті Т.Біленко та Т.Бовсунівської, які носять загальнометодологічний характер, хоч безпосередньо і не виходять на етно-естетичну компаративістику. Слід зазначити теоретико-методологічні джерела, які стосуються естетичних концепцій світовідношення і творчості та розвитку „естетики історії” як одного з новітніх методологічних дискурсів в естетиці. Це стосується

монографій А.Гулиги, К.Ісупова, В.Кантора, Л.Левчук, В.Личковаха, О.Оніщенко та кандидатської дисертації В.Даренського.

Таким чином, в сучасній науковій літературі дослідження неорелігійних мотивів, як проявів динаміки аксіологічних складових естетики і мистецтва, є далеким від структурованості та завершення, що викликає необхідність і доцільність даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті наукової теми „Некласична філософія моралі, мистецтва і культури”, що досліджується на кафедрі філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка і має міжвузівський характер.

Об'єкт дослідження – естетична думка і мистецтво Західної Європи, України та Росії кінця XIX – початку XX століть у світоглядному контексті неорелігійності.

Предмет дослідження – естетичні особливості неорелігійних мотивів у західноєвропейському, українському та російському мистецтві зазначеного періоду.

Метою дисертаційного дослідження є розкриття естетичної змістовності неорелігійних мотивів, як невід'ємних від „естетики історії” зламу епох, що є домінантою духовно-естетичної самоідентифікації в різних регіонах Європи, і викликає некласичні зрушення в світоглядній парадигмі мистецтва всього XX століття.

З окресленої мети дослідження випливають основні завдання дисертації:

дослідити феномен неорелігійності зламу XIX–XX століть в його духовній основі та художньо-естетичних специфікаціях;

реконструювати базові ідеї та образи „естетики історії”, як історіософської основи неорелігійності; провести компаративний аналіз тлумачення артефактів та естетичних концептів, щоб виявити провідні неорелігійні мотиви західноєвропейського, українського та російського мистецтва зламової доби; виявити способи існування неорелігійних мотивів у мистецтві, які б відбивали світоглядний перехід до посткласичної естетики;

визначити біблійні ремінісценції у відповідності з етнонаціональною специфікою художньо-образного виявлення неорелігійного мотивування в мистецтві;

з'ясувати естетичну сутність та характер містеріальності в мистецтві кризової епохи як духовної альтернативи традиційної релігійної та художньої практики.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Вирішення поставлених завдань спирається на філософсько-генетичний та компаративно-аналітичний методи дослідницької роботи. Перший використовується при вивченні релігійно-історіософських засад естетики символізму та декадансу, а також при дослідженні неорелігійних імплікацій в театральних жанрах, в аналізі містеріальності як художнього принципу епохи. Другий метод застосовується для виявлення естетичних гомологій в геокультурних координатах, а також для виокремлення специфічних образних рядів, узгоджених як із провідним типом релігійності окремого регіону, так і з певними видами неорелігійності, а також з етноментальними особливостями, що впливали на трансформацію релігійно-естетичних нововведень у художній сфері. Чільне місце посідає інтегративний естетико-релігієзнавчий підхід, який синтезує філософсько-методологічні напрацювання в означених гуманітарних галузях. Міжпредметні естетико-релігієзнавчі зв'язки використано для комплексного аналізу мистецтва зламової доби з метою виокремлення його новітніх духовних кодів. Особлива увага звертається на роботи, що мають естетико-релігієзнавчі імплікації (Г.Аляєв, О.Казін, І.Лисий, В.Малахов, С.Стоян, Є.Харьковщенко, М.Епштейн).

Теоретичні засади неорелігійності в естетиці та мистецтві реконструйовані й систематизовані в дисертації за естетичними поглядами Ф.В.Шеллінга, Ф.Ніцше, Ж.Марітена, Г.Зедльмайра, теоретиків передмодернізму та модернізму (Ш.Бодлер, С.Маларме, Г.Росетті), представників російського руху за „нову релігійну свідомість” (В.Соловійова, М.Бердяєва, Андрія Белого, Д.Мережковського, Вяч.Іванова), російських футуристів та теоретиків „Світу мистецтва”. Щодо українських теоретичних джерел, то їх складають праці О.Потебні, Д.Овсянніко-Куликівського, Івана Огієнка, І.Франка, Лесі Українки, М.Вороного, М.Євшана, Є.Маланюка.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі застосування комплексного естетико-релігієзнавчого підходу виокремлюються неорелігійні мотиви мистецтва зламу XIX–XX

століть, що сприяє реконструкції естетичних концепцій та художньо-образної системи українського, російського та західноєвропейського модернізму з позицій компаративістики.

Наукова новизна дисертації розкривається в наступних положеннях, які виносяться на захист: досліджено, що феномен неорелігійності має в своїй основі духовну антиномічність, а його художньо-естетичні специфікації виявляються у синкретизмі художнього мислення, інтегрованості в часопростір зламаної епохи через систему художньо-світоглядних мотивів;

реконструйовано базові ідеї та образи „естетики історії”, як історіософської основи неорелігійності в Західній Європі, Росії, Україні, що полягає у протиставленні християнських та не-християнських теологем: лінійності і циклічності, справжності і ілюзорності, пафосу безсмертя і катастрофізму смертності, духовності – душевності, краси – красивості, синергії – теургії, юродства – фіглярства, храму – балагана;

на основі проведеного компаративного аналізу тлумачення артефактів у західноєвропейській, українській та російській неорелігійній естетиці доведено, що у буттєвості естетичного гнозису і герменевтики художньої творчості провідне місце належить мотивам „Маски”, „Сакрального танцю”, „Аркадії” та „Аполлона – Діоніса”, „Христа – антихриста”, „Нареченої – Femina Fatale”; виявлено, що способами існування неорелігійних мотивів у мистецтві, які відбивають світоглядний перехід до посткласичної естетики, є унітарність та дихотомізм сакральної образності, що безпосереднім чином впливає на структуру та характер мотивування в художній творчості; визначено біблійні ремінісценції в західноєвропейській, українській та російській естетиці епохи зламу століть через їхні специфічні риси, пов’язані з особливостями етнонаціонального світовідношення та превалювання певного типу традиційної релігії, а саме: екстатичність і патетика естетики неомізму, експресивність естетики протестантизму, гедонізм та соціальна заангажованість естетики неоязичництва, напружений есхатологізм та метастильовий месіанізм художніх систем, близьких до православної естетики;

з’ясовано, що містеріальність в мистецтві кризової епохи за естетичною сутністю та художнім характером є трансгресивною, що у значній мірі виявилось в українському мистецтві, розкриваючи сакральний аспект вітчизняного естетичного дискурсу і тяжіючи до західноєвропейських джерел у формотворенні неорелігійних художніх образів.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Оскільки „неорелігійність” в естетиці та мистецтві є світоглядно-утворюючим поняттям, то здобуті результати можуть бути використані для подальшого теоретичного осмислення духовних змістів художнього мислення в різних аспектах – філософсько-світоглядному, естетичному, культурологічному, мистецтвознавчому. Практичне значення висновки дисертації матимуть при читанні курсів з естетики, релігієзнавства, культурології, мистецтвознавства, в літературній та художній критиці.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася шляхом обговорення на кафедрі філософії та культурології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у доповідях на науково-теоретичних конференціях та семінарах: „Некласична філософія моралі, мистецтва і культури” (Чернігів, 2001–2005 рр.); Міжнародній науковій конференції „Героїзм і подвижництво. Творчість С.Н.Булгакова в сучасному дискурсі” (Київ, 2001 р.); І Всеукраїнських філософсько-богословських читаннях „Православ’я у світовій культурі” (Дніпропетровськ, 2003 р.); І Міжнародній науковій конференції „Діяльнісне розуміння культури як виду людського буття” (Нижньовартівськ, 2003 р.), X Міжнародній науково-практичній конференції „Біблія в українській культурі та освіті” (Острого, 2004 р.); Міжнародній науково-практичній конференції з проблем сучасного мистецтва „Contemporary art – нові території” (Київ, 2005). Матеріали дослідження були впроваджені у викладацькій роботі в курсах естетики та релігієзнавства в Чернігівському державному педагогічному університеті ім. Т.Г.Шевченка та в авторському курсі „Біблія: Старий Заповіт” як тематичний модуль „Старий Заповіт в історії мистецтва”.

Публікації. Основний зміст і висновки дисертації висвітлені у 12 статтях автора (з них 4 – у фахових виданнях).

Структура дисертації складається із вступу, чотирьох розділів, що містять дев’ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційного дослідження – 199 сторінок.

Основний текст дисертації викладено на 184 сторінках. Список використаних джерел містить 215 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт та предмет дисертаційного дослідження, сформульовано мету та основні завдання роботи, окреслено теоретико-методологічні засади, вказано наукову новизну, описано теоретичне та практичне значення результатів проведеного дослідження.

У першому розділі – „Методологічні засади естетичного аналізу неорелігійних мотивів у мистецтві”, що складається з трьох підрозділів, розглядаються філософські, релігійно-світоглядні та поетико-структурні підвалини естетичної інтерпретації мотиву.

У підрозділі 1.1 – „Феномен неорелігійності в „естетиці історії” зламу ХІХ –ХХ століть: Західна Європа, Росія, Україна” – проаналізовано явище неорелігійності у контексті історіософської естетики. З концепцій провідних філософів та естетиків зламової доби виділені положення, що уможливили неорелігійне мотивування в мистецтві. Це стосується низки підготовчих ідей в класичній естетиці (наприклад, ідеї Ф.В.Шеллінга про християнство як загальнозначущий поетичний матеріал, та Г.В.Ф.Гегеля про те, що мистецтво цікавить не Бог, а людина в релігії). Розгорнуто панораму руху пост- і некласичних ідей від „філософії життя” Ф.Ніцше („Бог помер”, тому необхідна переоцінка почуттів, переосмислення історії та сп'яніння від справжнього мистецтва) через інтуїтивізм Б.Кроче (мистецтво не здатне спрямовувати до добра, хоч рух його відбувається у духовній сфері), К.Белла (рівнозначність божественного, людського та демонічного в бутті та мистецтві), неофрейдизм К.Юнга (звів релігію до психологічного феномену, а позасвідоме підніс до феномену неорелігійного), Е.Фрома (гармонія як універсальна міра естетики і всіх релігій, які є рівнозначними) до неотомізму М.Дворжака (культивування спірітуалізму в естетиці), Ж.Марітена (введення поняття габітусу, як міри раціонального пізнання Бога мистецтвом) та неортодоксального російського теїзму В.Соловйова і М.Бердяєва (спасіння можливе завдяки художній творчості як теургії). Українські виміри неорелігійності в естетиці історії проаналізовано крізь творчість І.Франка (ідея профетичної поезії), Лесі Українки (художньо-екзистенційний бунт проти Бога), М.Вороного, О.Олеся (естетично проявлений неоязичницький пантеїзм).

Підрозділ 1.2 – „Містеріальність як естетичне кредо мистецтва зламної епохи” – стосується понятійної специфіки аналізу естетики неорелігійності. Вона найповніше репрезентується концептом „містеріальне”, яке виводиться з драматичної природи містерії як жанру, що сконцентрував у собі антиномізм театральності та релігійності. Простежено генезу жанру від літургійної драми, міраклю, ауто до містерії середніх віків та Нового часу. Зазначено, що на зламі ХІХ–ХХ століть відродження інтересу до містерії відбулося в надрах декадансу і модернізму на рівні продукування принципу містеріальності, як носія наступних антиномій: „експресивне” – „імпресивне”, „ілюзорне” – „істинне”, „рукотворне” – „подароване”, „земне” – „небесне”.

У підрозділі 1.3 – „Понятійний статус неорелігійного мотиву в естетиці та мистецтві” – відстоюється думка про доцільність екстраполяції мистецтвознавчої категорії мотиву в царину естетики, де „мотив” – це наскрізна домінанта певного комплексу міфологем, філософем та теологем (підготовлених гуманітарним дискурсом доби), які образно втілюються у мистецтві і слугують єдиній художній меті. Натомість неорелігійний мотив у мистецтві – це синкретичний художньо-образний засіб, що системно організовує змістовно-формальне втілення нових або реактуалізованих релігійно-світоглядних принципів у мистецькій практиці. Відтак, поняття мотивування використовується для позначення єдиного мистецького простору для низки однокореневих мотивів та одночасно для дослідження комунікацій цих мотивів.

Відштовхуючись від складноструктурованої типології мотивів Паріса Паві, запропоновано типологізацію мотивів, що передбачає їх поділ на унітарні та дихотомічні. Під унітарним розуміється мотив, який сформувався в одне художньо-естетичне ціле з двох чи більше філософем чи теологем. Дихотомічним називаємо мотив, який починає своє мистецьке існування цілісним, проте послідовно переживає ділення цілого на дві частини, які, у свою чергу, теж розпадаються навпіл. Вони

мають спільну філософсько-світоглядну основу, з якої і починали свою дихотомію – це неklasичне тлумачення сакрального, де святість і гріховність покладаються симбіозно.

Другий розділ – „Естетичне самоусвідомлення „двійництва” в унітарних неорелігійних мотивах” – складається з двох підрозділів, в яких аналізується сутність і виявлення унітарних мотивів у філософії мистецтва та художній образності декадансу і символізму.

Підрозділ 2.1 – „Злам класичної парадигми філософії мистецтва в унітарних мотивах „Маски”, „Сакрального танцю”, „Аркадії” – присвячений розгляду естетичної саморефлексії „зламової генерації”, що втілилася у теоретичних роботах таких митців, як М.Клінгер, У.Крен, Е.Галле, М.Дені. Про органічні зміни парадигми філософії мистецтва свідчать поняття-корелянти „fin de siecle” – „декаданс”. В надрах декадансу відбулося народження унітарних мотивів – презентантів типових неорелігійних ідей часу. Мотив „Маски” є культурно-парадигмальним симулякром „ейдосу”, „образу”, „лику”, „обличчя”, що помітно в естетичних концепціях О.Шпенглера, Б.Шоу, С.Маларме, Андрія Белого. Мотив „Аркадії” увібрав у себе експлікацію „нового Адама” (тут – людини післякризової епохи), яка реанімує пам’ять про втрачений Едем та спілкування з Богом, про що естетично дискусують П.Клодель, Т.Е.Еліот, Т.Манн, В.Розанов та О.Блок. Мотив „Сакрального танцю” сформувався в естетиці неорелігійності за рахунок таких концептів, як „проживання ритуалу”, „святковий час”, „рух як культова дія” (П.Верлен, О.Блок), що є мімікрією під літургію або конструюванням неоязичницької естетики. Естетичне самоусвідомлення „двійництва” відбувалося як намагання герменевтично зняти напругу між теологемами „лику” – „личини”, „втраченого раю” – „Небесного Єрусалима”, „літургії” – „мистецького ритуалу”.

Підрозділ 2.2 – „Релігійно-естетичний еквілібрзм унітарних мотивів в декадансі та символізмі” – розкриває логіку світоглядної невизначеності в окреслених мотивах засобами художньої образності. Художнє втілення мотиву „Маски” здійснено через образи-абстракції („книга масок” Р.де Гурмона, „магічний театр” П.Клеє), образи соціальної контекстуальності („гіганти та карлики” Х.Солана, „блязень” Я.Матейко, „клоун” Ж.Руо, „суддя” Дж.Енсора); образи, що розширені до карнавальні-містерійних амплуа П’єро, Коломбіни, Арлекіно (безпосередньо і опосередковано зверталися О.Бенуа, К.Сомов, С.Судейкін, З.Серебрякова, М.Сапунов). Художнє наповнення мотиву „Аркадії” відбувалося як пошук стану, коли буття було справжнім (образ „золотого віку” Г.Маре, К.Сомова), або стану, який на короткий проміжок часу надасть ілюзію „аркадійності” чи „едемності” (образ „сну” П. де Шавана, К. Петрова-Водкіна, П.Уткіна). Мотив створювався і як пригадування ідеального місця для людського буття (образ „саду” Е.Нольде, „міста” П.Клеє, А.Рембо, М.Реріха, „замку” Ф.Кафки). Образні ряди мотиву „Сакрального танцю” виражають як буквально-текстуальне рішення (численні „танці” Е.Мунка, А.Матісса, М.Врубеля, Л.Бакста), так і символічно-контекстуальне (танець-смерть, танець-катастрофа у Ф.Купки, А.Кубіна або танець-ворожіння, гра в провидіння Джойса, парад-канкан О.Вальда, циркове коло Ж.Сьора). Естетична змістовність танця-кола укорінена в історіософському концепті „вічного повернення” Ф.Ніцше, тобто, у визнанні циклічної схеми розвою історії та сумнівів у її сенсовності. Проте мистецтво зламової епохи еквіліструє між колом („вічним поверненням”) та лінією, яка візуально означає християнське розуміння історичного процесу, де чітко марковано екстремуми історії: початок (акт творення світу Богом) та кінець (друге пришестя Христа). Художня проекція лінійної контекстуальності мотиву проаналізована за творчістю Я.Троопа, Ф.Валлотона, О.Бенуа, О.Явленського.

Третій розділ – „Духовні антиномії в дихотомічних неорелігійних мотивах” – складається з двох підрозділів і виявляє естетичну і художню буттєвість дихотомічних мотивів у мистецтві зламової доби.

У підрозділі 3.1 – „Апокаліптичні візії як інваріант естетичного богопізнання в мотивах „Аполона – Діоніса”, „Христа – антихриста”, „Нареченої – Femina Fatale” – досліджено, що фундаментом для функціонування цих мотивів стала естетична концепція Ф.Ніцше, викладена в роботі „Народження трагедії, або елінство та песимізм”. Дохристиянські апологізм та діонісизм неорелігійно розтинають світоглядну парадигму філософії мистецтва кінця ХІХ – початку ХХ століть. Закріплено це в антиноміях історіософського оптимізму та песимізму, генія та маси, вишуканості і кінчу (рефлексія Ж.Кокто). На російському ґрунті цей мотив дає дихотомію первинного та

вторинного буття, примату культури та рецесії містики Церкви (В'яч.Іванов), хаосу та рівноваги всередині авторських художніх стилістик (В.Льїн). З іншого боку, окрім ніцшеанської „релігії Людини”, великий вплив мали естетико-релігійні погляди Е.Ренана, який звів християнство до морального інстинкту, витісняючи Бога суб'єктивним почуттям прекрасного. Все це синтетично входить у мотив „Божественне-демонічне” або його російський корелянт – мотив „Христа–антихриста”. Провідною тезою про передачу культурної ініціативи від Христа до Заратустри живиться внутрішня дихотомія мотиву, розпадаючись в авторських переломленнях на апокаліптичні візії істини/хиби, свободи/фаталізму, трагічного як провини та трагічного як бунту, смирення/гордині, синергії/теургії. В неорелігійних естетичних системах, пам'ятаючи класичний християнський догмат про двоприродність Христа, образ Ісуса навантажується теж двоприродно: людськість пропускається крізь посилені історизм, революційність, моральність, а божественність співставляється з функціями Діоніса, Заратустри, Будди. Образ антихриста, який зовнішніми формами пародіює Христа у своєму двійництві, розуміється і як філантроп, геніальний митець, мудрий політик, і як кат християн та слуга сатани. З'ясовано, що дихотомія мотиву „Нареченої – *Femina Fatale*” є гендерним відповідником попереднього мотиву. Теологема „Нареченої” в неорелігійній естетичній рецепції розподіляється на образи Богородиці, Вічної Жони, Музи, Світової Душі. Міфологема Фатальної жінки має розгалуження у образі апокаліптичної Вавилонської блудниці, у черговій личині антихриста, символіці хтивості духу через хтивість тіла. Підрозділ 3.2 – „Естетична інтерпретація дихотомічних неорелігійних мотивів у мистецтві модернізму” – аналізує втілення цих мотивів у літературі та живописі, що має загальнопоетичний, естетичний характер.

Мотив „Аполлона–Діоніса” досліджено за творчістю Ш.Бодлера, А.Рембо, Т.Еліота та виявлено його наповненість ідеями „трансходження” та „транснижходження”, втечі від цінностей християнських та конструювання неоязичницьких, перенесення акценту на етнонаціональні параметри неорелігійного (ірландський фольклор). Мотивування живописними засобами (Г.Моро, А.Бьоклін, М.Клінгер) відтворювало нарочитий міфологізм, асонанси із діонісієм та аполонізмом. На прикладі компаративного аналізу творчості Лесі Українки та Генріка Сенкевича показано, що дихотомія мотиву може доволно розширюватися завдяки опису парних пристрастей (в драматургічних творах Лесі Українки ведуть дискусію пристрасть до волі та обов'язок, жага творчості і марнослав'я, прагнення до гуманістичного альтруїзму та заземленого щастя). Проте дихотомія мотиву може бути чітко фіксованою ще до початку нового поділу: для естетичних поглядів Сенкевича притаманне протиставлення і Аполлона, і Діоніса – Христу.

Мотив „Божественне–демонічне” набував мистецької розмаїтості за рахунок естетичного репродукування євангельських сюжетів та навантаження їх епохальними міфологемами.

Неорелігійними прийомами служили осучаснення біблійного дива (М.Дені, П.Клодель, Д.Г.Росетті), узагальнення форм до символів (П.Гоген, Я.Бернар, У.Хант, Д.Міллес), містична екзальтація та деформація (Е.Нольде, М.Бекман, Ж.Руо), алегоризм (Дж.Сегантіні). Провідними епохальними міфологемами виступають у мистецтві зло, яке імітує ознаки добра, та добро, яке художньо переозначається через зарозумілість/наївність, аморальність/імморалізм, індиферентність/фанатизм у соціальній сфері, самогубство творчістю/ самолікування творчістю.

Мотив „Нареченої – *Femina Fatale*” в мистецтві зламової доби акумулював зацікавленість святістю Богородиці та демонізмом біблійної Саломеї. Дихотомія мотиву виокремила з його надр такі складові: людяність і тваринність або людяність та божественність, поєднання краси та потворства, краси та прикрашеності, цноти та хтивості. Досліджено, що митці дозволяли собі користуватися у художній практиці неморальними засобами, створюючи перверсивні образи цього мотиву: профанація святості певних біблійних персонажів (Юдифі, Богородиці, Марії Магдалини) та вторинна сакралізація персонажів демонічних (Саломея, жінка-сфінкс, жінка-вампір, жінка-змія). Духовні антиномії в неорелігійних дихотомічних мотивах проаналізовано крізь теологеми „іпостасі” та „апостасійності”, „синергії” та „теургії”, „богослужіння” та „карнавалу”, „лінійного” та „циклічного” часу.

Четвертий розділ – „Українські естетичні акцентуації неорелігійного мотивування в мистецтві” – складається з двох підрозділів і репрезентує теоретичний доробок українських культурників,

естетиків та митців, які національно своєрідно актуалізували неорелігійні ідеї в художній практиці і теорії мистецтва.

У підрозділі 4.1 – „Містеріальні аспекти української естетичної думки зламної доби” – проаналізовано теоретичні здобутки української естетичної думки кінця XIX – початку XX століть на предмет відродження у модерністському світогляді стрижевої ідеї містеріальності. Цей естетичний принцип в етнонаціональному варіанті породив дуалізм таких категорій, як „Скін” (конання, згасання, закінчення, смертельність) та „Плин” (змінність, поступовість, темпоральність, дієвість). „Скін” може бути і абсурдним, і різносенсовим: чи за рахунок очікування якісно нового життя, чи завдяки збиранню посейбічних скарбів. Плинність межує з історизмом (проте не дорівнює йому) і хронологізмом, але за якістю торкається іншого шару, дотичного до релігійного – проблеми суєтності, тлінності, які можуть мімікріювати під цінність. Сенса „Плину” в українській естетичній думці розширюється на злам епох до обривів екзистенційного проживання, поступового виникнення у почуття, якісної підготовки, наближення до „Скону” – порогу, накопичення сили і досвіду для кроку в потойбіччя.

Досліджено, що обидва концепти притаманні творчим системам В. Стефаника, М. Семенка, Є. Маланюка. Містеріальне є проявленим в українській естетиці і як дискурсування над вторинним сакрумом (П. Юркевич „Трактат про містерії”, О. Потєбня „Мислення поетичне і міфічне”), і як рефлексія над неосакральним героєм (Д. Овсяніко-Куликівський), і як віра в переродження української маргінальності в месіанство (А. Річинський), і як осягнення призначення користувача містерійного, тобто творців мистецьких містерій (Лесь Курбас, Іван Огієнко), і як чисельні спроби визначити джерела та кордони містики в творчості (О. Кобилянська, Г. Хоткевич, Є. Маланюк).

Підрозділ 4.2 – „Естетична специфіка неорелігійних мотивів в українському мистецтві початку XX століття” – досліджує особливості вітчизняного неорелігійного мотивування в контексті ідей і положень, викладених у попередніх розділах.

По-перше, специфічним для українського мистецького процесу зламної доби є синтез романтичної та реалістичної інвективи в авторських поетичних методиках, що позначається у розмитості ціннісних кордонів при неорелігійному мотивуванні (наприклад, поетична творчість Олександра Олеся, „молодомузівців”, „хатян”). По-друге, вітчизняному мистецтву був притаманний пружний динамізм в оволодінні всім розмаїттям модерністських художніх методик у порівнянні із повільністю цього процесу на західноєвропейських теренах, що породило в Україні певну калейдоскопічність та взаємопроникність стилів. На неорелігійних мотивах це відбилося розмаїттям художніх засобів при втіленні провідних транскультурних образів-міфологем (М. Вороний, М. Семенко в літературі, О. Мурашко, бойчукісти в живописі). По-третє, навіть пориваючи із класичними естетичними традиціями, ранні українські модерністи зберігали світоглядну нерозривність естетичних зв'язків із складним світом біблійної символіки, сюжетіки, семантики. Неорелігійне мотивування часто використовувало не буквальный парафраз або далеку аллюзію чи пародіювання, а зверталось до такої естетичної форми побутування неорелігійності, як біблійна ремінісценція (активно використовувалась у доробку І. Франка, Лесі Українки, Б. І. Антонича та ін.). До специфічних рис неорелігійного мотивування в українському мистецтві відносимо також історико-культурний аксіологічний паралелізм та кордоцентризм.

У висновках узагальнено основні результати дослідження, які висвітлюють проблематику та структуру роботи. В дисертації наголошено, що неорелігійність в „естетиці історії” виявляється в антиномічності й синкретизмі художнього мислення, його інтегрованості в часопростір епохи зламу століть через художні мотиви, пов'язані з „новою релігійною свідомістю”. Як поняття, мотив – це недостатньо використаний інструментарій у сучасному естетичному дискурсі, проте за його допомоги провідні ідеї в естетиці і мистецтві зламної доби набувають інтелігібельності.

В структурі неорелігійних мотивів у мистецтві виявлені як дихотомічні чинники (міфологеми „Аполон – Діоніс”, теологеми „Христос – антихрист”, „Наречена – Femina Fatale”), так і унітарні (філософемі „Маски”, „Аркадії”, „Сакрального танку”). При компаративному естетико-релігійнознавчому аналізі світоглядних моделей в мистецтві (західноєвропейському, українському, російському) з'ясовано, що „естетика історії” епохи переламу функціонує як інтегратор цих структурних одиниць до статусу неорелігійних мотивів.

Неорелігійне в дихотомічних та унітарних мотивах ґрунтується на вітальному волюнтаризмі, легітимності конфронтації між теоцентризмом та антропоцентризмом, онтологізації зла, що сприяє апологетизації гріховності, абсолютизації детермінізму на всіх щаблях буття – від сакральності онтоосу, етосу, еросу до профанності буденного, етикету і флірту, а також на підміні духовного душевним і аксіологічності культурного негативізму.

Дихотомізм досліджених неорелігійних мотивів впливає з ототожнення естетичного переживання з людською екзистенцією. Зокрема, відбувається реактуалізація проблематики часів елінізму (протистояння язичницького та християнського світосприйняття) в галузі онтології творчості, що унаочнюється протиставленням „синергії” (спів-творчості, спів-дії, тобто творчості, яка визначається прагненням людини до Бога та Благодаті) та „теургії” (самодостатньої творчості, само-еманації естетичних переживань без співучасного одухотворення християнським Богом).

Унітарні неорелігійні мотиви в естетиці та мистецтві кінця XIX – початку XX століть базуються на глибинній переорієнтації мислителів та митців на історіософію. Вони були покликані конкретизувати царину актуальних сенсових запитань епохи та визначитися із світоглядними критеріями нових духовних цілепокладань, у тому числі й естетичних.

В результаті компаративістського аналізу виявлено естетичну специфіку неорелігійних мотивів західноєвропейського, російського та українського мистецтва. В мистецтві Західної Європи сутність неоестетизму проявилася у посиленому історизмі, але і певному утопізмі творчості, у пошуку новітніх виражальних засобів через конфлікт імпресіоністичного натуралізму та постімпресіоністичного спіритуалізму. Загострений ірраціоналізм, фантазмагорійність, містицизм визначають обличчя як західноєвропейського символізму, так і експресіонізму, але у широкому значенні є естетичними посилками декадансу.

В російському мистецтві відбувалася як актуалізація христології, так і демонолатрії (загравання та служіння інферно), що супроводжувалося загостреним почуттям історичної кризовості. Проте загальний масив ідей російської модерністської естетики укладається у лінійну схему християнської історіософії: онтологічна свобода суцього – самообмеження Бога в любові – укорінення антиномій у релігійному досвіді – ідея кінця (есхатологія) як моменту зняття антиномій – регулятивна ідея особистості як сили, що сприяє подоланню антиномій – феноменальність і ноуменальність особистості – історія як царина переломлення вольового особистісного начала – духовна пам'ять як спосіб існування історії – історія як символ – сенс історії як доля людини.

Специфікації української модерністської естетичної думки відтворилися на рівні продукування містеріального первня в надрах теоретичного дискурсування та в художньому просторі. У порівнянні з естетичною грою в містерію, яка була притаманною Західній Європі кінця XIX – початку XX століть, українська естетична свідомість цієї доби характеризується принциповою містеріальністю, яка опосередковано укорінена в церковній православно-християнській традиції. Містеріальність в українській естетичній думці проявлена на декількох рівнях: по-перше, новосакральному, по-друге, метаоповідальному, по-третє, маргінальному/месіанському, по-четверте, містичному, по-п'яте, на рівні саморефлексії автора містерійних творів, і, по-шосте, на рівні генералізації біблійних хронотопів „народження”, „проходження”, „перемагання”, „відродження”.

Українське мистецтво зламової доби характеризує домінування в неорелігійних мотивах проблематики духовного вибору національної еліти та її креативної самоідентифікації і саморефлексії. В рамках мотивів „Аполона–Діоніса”, „Христа–антихриста”, „Нареченої – Femina Fatale”, „Сакрального танцю”, „Аркадії” та „Маски” вітчизняна естетична думка вдало спирається на посилений історіософізм та етнозабарвлений символізм у художніх рішеннях. Українське художнє мислення зламної доби характеризує напружене співіснування біблійних ремінісценцій у мистецтві як церковного, так і неорелігійного та антирелігійного спрямування. Все це є свідченням новітніх проявів напруги між сакральним та профанним, зокрема, у мистецтві. Для продовження дослідження естетики неорелігійності перспективним є вихід на семантичні терени сучасного сакрального мистецтва, яке знаходиться у неореалістичній, трансавангардній чи постмодерністській парадигматиці.

Основні положення і висновки дисертації викладено у таких наукових публікаціях:

- Каранда М. Микола Бердяєв і західноєвропейська філософія: внутрішній діалог екзистенціалізму // Людинознавчі студії: Зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка / Ред. кол. Т.Біленко. – Вип. 7. – Дрогобич: НВЦ „Каменяр”, 2003. – С.153-163. – 0,5 др. арк.
- Каранда М. Естетичний оксюморон Миколи Ге // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5-6. – С.150-158. – 0,5 др. арк.
- Каранда М. Библейские реминисценции и постмодерные провокации в кинообразности Ларса фон Триера // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць. Випуск 23. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003. – С. 174-175. – 0,12 др. арк.
- Каранда М. Неорелігійні мотиви в українському та польському мистецтві кінця ХІХ – початку ХХ століть // Вісник Державної Академії Керівних Кадрів культури і мистецтв / Під ред. В.Г.Чернеця, В.А.Бітаєва. – Вип. 4. – Київ: Видавництво „Міленіум”, 2004. – С.23-30. – 0,5 др. арк.
- Каранда М. Іронія як засіб освоєння історії в хронотопах художнього мислення „срібного віку” // Докса: Зб. наук. праць з філософії та філології. Вип. 3. Гносеологічні і антропологічні виміри сміху / Під ред. В.Л.Левченко, Н.А.Іванової-Георгієвської. – Одеса: ООО Студія „Негоціант”, 2003. – С.96-106. – 0,4 др. арк.
- Каранда М. Эстетические аспекты русской историософии начала XX века // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Серія: Філософські науки. Випуск 8. – Чернігів: ЧДПУ, 2001. – С.46-50. – 0,3 др. арк.
- Каранда М. Естетичні аспекти західноєвропейської історіософії початку ХХ століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Філософські науки. Випуск 14. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – С.33-36. – 0,3 др. арк.
- Каранда М. Естетичні аспекти української історіософії початку ХХ століття // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Філософські науки. Випуск 20. – Чернігів: ЧДПУ, 2003. – С.43-46. – 0,3 др. арк.
- Каранда М. Христианский аксиологический диалог русских и украинских поэтов начала XX века // Деятельностное понимание культуры как вида человеческого бытия: Материалы I Международной научной конференции (Россия, Нижневартовск, 17-18 декабря 2003 г.) / Отв. ред. В.И.Полищук. – Нижневартовск: НГПИ, 2003. – С.290 – 292. – 0,15 др. арк.
- Каранда М. Кінематографічна інтерпретація історичних романів Генріка Сенкевича: неорелігійні та неоестетичні мотиви // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: філософські науки. Випуск 26. – Чернігів: ЧДПУ, 2004. – С.80-85. – 0,3 др. арк.
- Каранда М. Духовные альтернативы „серебряного века” // Російська філософія культури в ХХ столітті: Зб. наук. статей українських та російських культурологів / Під ред. проф. В.А.Личковаха. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2004. – С.27-38. – 0,5 др. арк.
- Каранда М. Проблема “активного социального поведения во имя идеала” в мировоззрении С.Н.Булгакова и русский писательский тип конца ХІХ – начала ХХ веков // Творчість С.Н.Булгакова в сучасному дискурсі: Матеріали Міжнародної наукової конференції „Героїзм і подвижництво” (Київ, 15-16 червня 2001 року) / Відп. ред. Т.Д.Суходуб – Київ: ПАРАПАН, 2005. – С.175-187. – 0,6 др. арк.

АНОТАЦІЯ

Каранда М.В. Неорелігійні мотиви в естетиці та мистецтві зламу ХІХ – ХХ століть. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.08 – естетика. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2006.

У дисертації аналізується неорелігійний мотив у мистецтві як естетичний концепт, його становлення в категоріальному апараті естетики та утвердження в художній практиці кінця ХІХ – початку ХХ століть. На методологічних засадах „естетики історії” в межах зазначеного періоду проаналізовано два типи неорелігійних мотивів: унітарні („Маски”, „Аркадії”, „Сакрального танцю”) та дихотомічні („Аполона – Діоніса”, „Христа – антихриста”, „Нареченої – Femina Fatale”).

В результаті компаративного зіставлення трьох естетико-світоглядних євромоделей модерну і символізму виявлено естетичну специфіку неорелігійних мотивів західноєвропейського, українського та російського мистецтва, яка вплинула на пошук модерністських виражальних засобів. Зокрема, ідеї неорелігійності в Україні посідали чільне місце в розвитку мистецтва кінця XIX – початку XX століть, реактуалізуючи біблійний світогляд на основі естетичного принципу містеріальності.

Ключові слова: естетика історії, естетика неорелігійності, неорелігійний мотив, унітарні та дихотомічні мотиви, містеріальність, духовний антиномізм, художнє втілення неорелігійного мотиву.

АННОТАЦІЯ

Каранда М.В. Неорелигиозные мотивы в эстетике и искусстве на переломе XIX – XX веков. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук по специальности 09.00.08 – эстетика. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2006.

В диссертации анализируется неорелигиозный мотив в искусстве как эстетический концепт, его становление в категориальном аппарате эстетики и в художественной практике конца XIX – начала XX веков. На методологических основах „эстетики истории” в рамках указанного периода проанализированы два типа неорелигиозных мотивов: унитарные („Маски”, „Аркадии”, „Сакрального танца”) и дихотомические („Аполлона – Диониса”, „Христа – антихриста”, „Невесты – Femina Fatale”). Рассмотренные унитарные мотивы актуализировали проблематику сущности человека (через понятия „образ”, „лик”, „лицо”, „личина”), экзистенциальных хронотопов (представленных в таких образах, как „утраченный рай”, „Небесный Иерусалим”, так и неорелигиозной интерпретацией „нирваны”, „вырия”), а также смысложизненную проблематику, проецируемую в онтологию творчества. Дихотомические мотивы выявили герменевтико-эстетический потенциал искусства этого периода на антиномиях „духовности – душевности”, „красоты – красоты”, „синергии – теургии”, „истинности – иллюзорности”.

В результате компаративного сопоставления трёх мировоззренческих евромоделей модерна и символизма выявлена эстетическая специфика неорелигиозных мотивов западноевропейского, украинского и русского искусства, которая повлияла на поиск модернистских средств выразительности. В частности, идеи неорелигиозности в Украине занимали ведущее место в развитии отечественного искусства конца XIX – начала XX столетий, формируя полистилизм, актуализируя библейское мировоззрение на основе эстетического принципа мистеріальности.

Данный принцип полнокровно развёрнут на различных уровнях художественного воплощения неорелигиозного мотива: новосакральном, метаповествовательном, маргинальном (он же мессиянский), мистическом, саморефлексионном и уровне генерализации библейских хронотопов.

Ключевые слова: эстетика истории, эстетика неорелигиозности, неорелигиозный мотив, унитарные и дихотомические мотивы, мистеріальность, духовный антиномизм, художественное воплощение неорелигиозного мотива.

SUMMARY

Karanda M. V. Neoreligious Motifs in Aesthetics and Art at the end of XIX – the beginning of XX century. – Manuscript.

The study to achieve Philosophy Candidate degree with specialization in 09.00.08 – Aesthetic. – Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2006.

In the thesis the neoreligious motif is presented as an Aesthetic notion. Its development in the Aesthetics categorial apparatus and in the art practice at the end of XIX – the beginning of XX century is studied. The „Aesthetics of history” the said period became a methodological basis for the analysis of the two types of the neoreligious motifs: unitary („Mask”, „Arcady”, „Sacred Dance”) and dychotomical („Apollo – Dyonisos”, „Christ – antychrist”, „Bride – Femme Fatale”).

The comparative analysis of the Modern and Symbolism world models revealed the Aesthetic peculiarities of the neo-religious motifs of Western, Russian and Ukrainian art. These differences have resulted in the search of various new non-classical methods.

The ideas of the neoreligious Aesthetics in Ukraine held a leading place in the development of art at the end of XIX – the beginning of XX century and reviving the Biblical word outlook by means of the mysteriarity.

Key words: Aesthetics of History, Neoreligion Aesthetics, Neo-religious motif, unitary and dychotomical motifs, mysteriarity, antinomy, artistic figurativeness of the Neoreligious motif